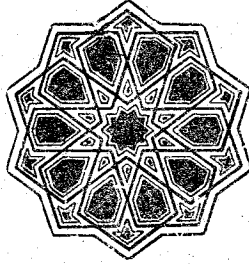

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
TARAFINDAN YILDA BİR ÇIKARILIR

Cilt: XXXIII

AZ-ZACCAC'IN SÜLEYMANİYE KÜTÜPHANESİNDEKİ YAZMA KİTÂB AL-‘ARÛZ’U

Yrd. Doç. Dr. Recep DİKİCİ

Arap edebiyatında şüirin belli başlı unsurlarından arûz, zamanla kâfiye ile birlikte nazm sisteminin esâsı olmuş ve arapça ilimlerin bir şûbesi haline gelmiştir. Arûzun arap edebiyatında önemli bir yeri vardır. Zira Arapların manzûm sözlerindeki ahenk ölçülerini öğreten bu ilim sâyesinde, şüirlerin doğru ve kusursuz olanları tesbit edilebilmektedir. Bu sahaya dâir kaleme alınmış kadim eserlerden biri de Kitâb al-‘arûz’-dur. Bu eserin müellifi, az-Zaccâc diye tanınan Abû İshâk İbrâhîm b. Muḥammed b. Sarî b. Sahl’dir¹.

Kaynaklarda h. 241 (m. 855) yılında Bağdâd’da doğduğu zikredilen Abû İshâk az-Zaccâc’ın babası, Muḥammed b. Sarî’dir. Ailesi ve ilk tahsil yılları hakkında fazla bir bilgiye sâhip olmadığımız az-Zaccâc, zamanla karşımıza bir cam yapım işçisi olarak çıkar. Bu sıralarda nahve ilgi duyan az-Zaccâc, ders vermesi için, devrinin meşhûr âlimlerinden al-Mubarrid (ölm. 285/898)’e baş vurur. Ancak bu âlim, ücretsiz ders vermemektedir. Bu durumda çaresiz kalan az-Zaccâc, ölünceye kadar kendisine hergün bir dirhem vereceğini vaad ederek, al-Mubarrid’den ders almayı başarır. Ayrıca, Şa’lab (ölm. 291/904)’den de okuyarak dilciler arasına giren az-Zaccâc, ilk hocasının delâletıyla Banî Mâriḡa’nın çocuklarına nahiv öğretir ve her ay 30 dirhem kazanır. Bir müddet sonra al-Mu’tazid’in veziri ‘Übaydallâh b. Sulaymân’ın isteğiyle, gelecekte vezir olarak babasının yerine geçecek olan oğlu al-Kâsim’e de edebiyat dersleri verir. Böylece samimi olduğu bu iki vezirin döneminde, çok büyük servete kavuşur.

Nahiv, lûgat ve arûz ilminde geniş bilgisi ile tanınan az-Zaccâc, Şa’lab ve benzeri âlimlerle ilmî münâzaralarda da bulunur. Nihâyet aralarında Abû ‘Alî al-Fârisî (ölm. 377/987) ve Aḥmed b. Muḥammed (ölm.

1. Bazı kaynaklarda, az-Zaccâc’ın şeceresi Abû İshâk İbrâhîm b. Sarî b. Sahl şeklinde kaydedilmiştir (Meselâ bk. İbn al-Anbârî, Nushat al-alibbâ’ fi ṭabaḡât al-udabâ’, Kâhire, tarihsiz, s. 244).

372/982)in de bulunduğu bir çok talebe yetiştiren az-Zaccâc, h. 311 (m. 923) yılında Bağdâd'da vefât eder.

al-Hatîb al-Bagdâdî'nin, mâneviyat, fazilet ve güzel bir itikad sâhibi olduğunu kaydettiği (bk. Târih Bağdâd, VI, 89-90) az-Zaccâc'ın eserleri mevzûlarına göre şöyle sıralayabiliriz²:

I) *İslâmî ilimle ilgili eseri*: 1. Kitâb ma'âni'l-Kur'an.

II) *Dil ile ilgili eserleri*: A. Nahivle ilgili eserleri: 2. Kitâb şarh abyât Sibavayh. 3. al-Muhtaşar fi'n-naĥv. 4. Kitâb al-amâlî. B. Sarf-la ilgili eserleri: 5. Kitâb mâ yanşarifu ve mâ lâ yanşarifu. 6. Kitâb fa'altu va af'altu. C. Lügat ile ilgili eserleri: 7. Kitâb al-iştikâk. 8. Kitâb al-farq. 9. Kitâb an-navâdir. 10. Kitâb ĥalk al-insân. 11. Kitâb ĥalk al-faras. 12. Kitâb al-maĥşûr va'l-mamdûd.

III) *Edebiyat ile ilgili eserleri*: 13. Kitâb al-kavâfi. 14. Kitâb al-'arûz.

IV) *Diğer ilimlerle ilgili eserleri*: 15. Kitâb al-anvâ'. 16. Kitâb mâ füssira min câmi' al-mantık.

Onun bu eserleri arasında, makâlemize mevzû seçtiğimiz Kitâb al-'arûz'u ve eserin konusu ile arûz ilmi hakkında bazı bilgiler sunmak da faydalı olacaktır.

Arûz, an'aneye göre, çadırın ortasına dikilen ve ona destek vazifesini gören kaziğa denir. Arûz ilminde bu kelime birinci musrânın son tef'ilesini göstermek için kullanılır; nasıl kazık dâimâ çadırın ortasında ise, bu tef'ile de dâimâ beyitin ortasında bulunur. Bu mânada arûz, müştak olduğu "ariza" kelimesi gibi, müennestir. Mecâzen bu kelime, doğrudan

² az-Zaccâc'ın hayatı ve eserleri hakkında geniş bilgi için bk. İbn an-Nadîm, al-Fihrist (nâşir Gustav Flügel), Beyrut, 1872, s. 60-61; al-Hatîb al-Bagdâdî, Târîh Bağdâd, Dâr al-fikr, Beyrut, trz., VI, 89-93; al-Kıftî, İnbâh ar-ruvât 'alâ an-nuĥât, Beyrut, 1986, I, 194-200; İbn al-Aş'ır, al-Lubâb fî tahzîb al-ansâb, Beyrut, 1980, I, 340-341; Nuzhat al-alibbâ', s. 244-246; İbn Ĥallikân, Vafayât al-a'yân va anbâ' abnâ' az-zamân, Beyrut, 1978, I, 49-50; Yâkût al-Ĥamavî, Mu'cam al-udabâ', Dâr İbyâ'at-turâş al-'arabî, Beyrut, trz., I, 130-151; İbn Taĥrîbardî, an-Nucûm az-zâhira, Mısır, trz., III, 208; az-Zahabî, Siyar an-nubalâ', Beyrut, 1981, XIV, 360; Ahmed b. Muştafâ Taşköprizâde, Miftâh as-sa'âda va mişbâh as-siyâda fî navzû'ât al-ulûm, Beyrut, 1985, I, 154-156; İbn al-'İmâd, Şazarât az-zahab, Beyrut, trz., II, 259-260; İyadraddî az-Ziriklî, al-A'lâm, Beyrut, 1969, I, 33; 'Omar Rîzâ Kaĥĥâla, Mu'cam al-mu'allifîn, Beyrut, trz., I, 33; Carl Brockelmann, Geschichte der arabischen litteratur, Supplementband, Leiden, 1937-1942, I, 170; Kâtip Çelebi, Kaşf az-zunûn 'an asâmi al-kutub va'l-funûn, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul, 1971-1972, 164, 448, 575, 723, 1391, 1399, 1428, 1438, 1446, 1447, 1451, 1455, 1459, 1461, 1630, 1730, 1980; İsmâ'îl Paşa al-Bagdâdî, İzâh al-maknûn, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul, 1972.

doğruya şürde heceleri ölçmek ve metrik mânasında kullanılır ve bu mânada, ilm kelimesine kıyâsen, müzekker ve şinâ'a kelimesine kıyâsen de, müennes kabul edilir

Arûz kelimesinin iştikâkı vâzıh değildir; hatta Arap gramercileri bile bu hususta kâfi derecede izâhat vermiyorlar; bazılarına göre, mısra bir takım kaidelerle karşı karşıya konulduğu için, bu ilme, arûz denilmiştir; diğerlerine göre, al-Halîl, bu ilmi Mekke'de tesis ettiği ve Mekke'nin bir ismi de al-'Arûz olduğu için, bu isim verilmiştir; nihâyet diğer bazılarına göre de, ashında beyitin en mühim kısmını teşkil eden birinci mısra'nın son tef'ilesi için kullanılan bu ıstılah sonradan bütün beyite ve nihâyet nazım ilmine de teşmil edilmiştir.

Arap şürinin vezni ise, beyit içinde uzun ve kısa değerli hecelerin, muayyen esaslara göre sıralanarak ahenkli guruplar teşkil etmesine dayanır. Bir beyitte bir çok uzun ve kısa hecenin birbirinin yerini alabilmesi şâire geniş bir serbestlik ve kolaylık sağlar. Eski şâirler gelişmiş ve işlenmiş bir takım vezinleri öğrenip kullanmağa devam ettiler. Câhiliye devri şâirlerinde arûzun klasik bahirlerinin hepsi görülmez. En çok kullanılmış bahirler sırası ile tavîl, vâfir, kâmil, basîf, mutakârib ve munsarih'tir. Bazı bahirlerin mûsiki ile yakından alâkası bulunduğu ve daha sonraları da devam eden bir kanaate göre, tavîl ile basîf, madîd, vâfir, kâmil ve racaz'ın tam şekillerinin bilhassa kasid'e tahsis edildiği anlaşılmaktadır. Bu arada eski şâirlerin, mevcut vezinlerle izâh edilemeyen şürlerinin bulunmasından, bugün bilimneyen bâzı bahirleri de kullandıkları neticesine varılmaktadır.

Arapların umunüyetle kabul ettikleri vecihle, 10 tef'ilenin muhtelif tarzda telifinden, 16 bahir vücuda gelmiştir ki, bu vezinlerin normal şekilleri aşağıdaki, anlaması ve hıfzı kolay kalıplarla gösterilir:

Tavîl: fa'ülun mafâ'ilun fa'ülun mafâ'ilun.

Madîd: fâ'ilâtun fâ'ilun fâ'ilâtun.

Basîf: mustaf'ilun fâ'ilun mustaf'ilun fâ'ilun.

Kâmil: mutafâ'ilun mutafâ'ilun mutafâ'ilun.

Vâfir: mufâ'alatun mufâ'alatun fa'ülun.

Hazac: mafâ'ilun mafâ'ilun.

Racaz: mustaf'ilun mustaf'ilun mustaf'ilun.

Ramal: fâ'ilâtun fâ'ilâtun fâ'ilun.

Sarî': mustaf'ilun mustaf'ilun fâ'ilun.

Munsarih: mustaf'ilun fâ'ilâtu mustaf'ilun.

Ḥafif: fâ'îlâtun mustaf'îlun fâ'îlâtun.

Muzâri': mafâ'îlun fâ'îlâtun.

Mukta'ab: fâ'îlâtu mufta'îlun.

Muctaşş: mustaf'îlun fâ'îlâtun.

Mutadârik: fâ'îlun fâ'îlun fâ'îlun fâ'îlun.

Mutakârib: fa'ûlun fa'ûlun fa'ûlun fa'ûlun.

Bu arada Prof. Dr. Nihad M. Çetin de, arûza dâir ilk çalışmalar hakkında şöyle bir açıklamada bulunur: Arûzun kitâbi bir esâsa bağlanması ihtiyacı hierî II. asırda hissedilmiştir. Öteden beri sanıldığı gibi buna ilk teşebbüs edenin al-Ḥalîl (ölm. 175/791) olduğu kanaati ihtiyatla karşılanmalıdır. Meselâ onunla aynı nesilden bulunan ve hatta birkaç yıl önce ölen al-Mufazzal az-Ẓabbî (ölm. 168/785)'nin de arûza dâir bir eserinden bahsedilir. Her iki âlim muasır olmakla, al-Mufazzal' in böyle bir çalışmaya, al-Ḥalîl'in eserine özenerek teşebbüs etmiş olması da mümkün bulunmakla berâber, çok daha önce mevcûdiyeti bilinen bazı tabirler de göz önünde tutulursa, bu iki müellifin eserlerine tekadüm eden, hiç değilse tasvirî bazı denemelerin yapılmış olması çok muhtemeldir. Herhalde bütün çalışmalarında, eline aldığı her mevzûu bir takım esaslara ircâ ederek tasnif ve tertip eden bu müstesna âlim, al-Ḥalîl, daha önceki teşebbüslerin hepsini silerek yaşayacak olan sistemini kurmuştur. Kâfiye hususunda da vaziyet aynıdır. Yani bu meseleyi de sistemli bir izah şekline bağlayan yine aynı şahsiyet olmuştur.

al-Ḥalîl'in sistemine al-Aḥfaş'ın bazı ilâveler yaptığı söylenir ki, bunlardan biri mutadârik bahridir. Ancak, bizzat al-Ḥalîl'in bu bahrin iki değişik vezninde iki ayrı kasidesi vardı. Buna göre bahûs mevzûu bahir al-Ḥalîl için meçhul değildi. Bu bahri tesis ettiği sisteme almayı herhalde onu çok yeni bulması ve klâsik bahirler arasına koymak istemeyişinden ileri gelmiş olacaktır.

III. /IX. asrın başlarından itibaren bu mevzûde müteaddit eserler yazılmıştır. Nitekim bunlardan, Abû 'Alî Muḥammed b. al-Mustanır al-Kuṭrub (ölm. 206/821-822)'in arûz ve kâfiyeye dâir eseri, Abu'l-Ḥasan Sa'îd b. al-Mas'ada al-Aḥfaş'ın nêşredilmemiş Kitâb al-'arûz'u, Abû 'Osman al-Mâzini (ölm. 249/863), Abu'l-'Abbâs al-Mubarrid (ölm. 285/898), Abû Muḥammed 'Abdallâh b. Maḥmûd al-Kayravânî (ölm. 308/920)'nin arûza dâir eserleri, İbn as-Sarrâc (ölm. 316/929)'ın K. al-'arûz'u, İsmâ'îl b. Hammâd al-Cavharî (ölm. 396/1006)'nin K. al-'arûz al-varâka ve K. al-kavâfi'si (Âtıf Efendi, nr. 1991), İbn al-Ḥâcib'in Lâmiya'sı, İbn Kaṭṭân'ın K. al-'arûz'u, al-Ḥatîb at-Tabrizî'

nin Şarh alluma al-kâfi fi'l-'arûz va'l-ğavâfi'si, Abû Muḥammed 'Abdallâh b. Muḥammed al-Ḥazracî al-Andulûsî'nin Kaşîdat al-Ḥazracîya'sı ile, al-Kayşarî ve İlyâs b. İbrâhîm ar-Rûmî'nin bu esere yaptıkları şerhler zikredilebilir.

Ayrıca adab kitaplarında bazan arûz ve kâfiyeye dâir bablar da ayrılmıştır. İbn 'Abd Rabbihî (ölm. 328/940)'nin al-'İkd al-farîd'i-nin K. al-camharat aş-sâniye fi a'arîz aş-şîr va 'ilal al-ğavâfi adlı bölümü müstakil bir kitap teşkil edecek hacimdedir., as-Sakkâkî (ölm. 626/1228)'nin Miftâh al-'ulûm adlı eserinde de arûz enine boyuna ele alınır³.

Bu lüzumlu girişten sonra, az-Zaccâc'ın tanıtmak istediğimiz Kitâb al-'arûz'una dönebiliriz. az-Zaccâc, bu eserinin mukaddimesinde, bir manzûmenin Arap şiirinin vezinlerinden birine uyması halinde şiir sayılabileceğini kaydeder. Mevzûn Arap şiirlerinin ise, lügat âlimlerinin koyduğu kaideler dahilinde bulunduğunu belirten az-Zaccâc, nesirdeki ölçülülüğe de seci denildiğini zikreder⁴.

Şiirde câiz olup, kelâmda câiz olmayan hususları açıklayan az-Zaccâc, sözlerini Sibavayh (ölm. 180/796)'den şöyle nakilde bulunarak teyid eder: "Sarf olunmayanın sarf olunmasıyla, hazf olunmayanın hazf olunması hususunda, kelâmda câiz olmayan şey şiirde câizdir." Bunun yanısıra az-Zaccâc, Abu'l-Hasan al-Ahfaş (ölm. 215/830) ve bazı nahiv alimlerinin, şiirde sarf olunanın sarfının terkedilebileceği görüşünü benimsemeyerek, sarf olunmayanın sarf olunması halinde şüphesiz aslına reddolunacağını bildirir.

Ayrıca hazf hususuna da değinen az-Zaccâc, örneğin الممام kelimesinden elif hazfedilip, المم şeklinin geriye kalacağını söyler. Şiirde bir cinsten iki harfin istimâ etmesi gibi, memdûdun bazı hallerde kısaltılabileceğini de zikreden az-Zaccâc, nûn'un yâ'ya tebdil edilmesiyle, تظنيت fiilinin تظنيت şeklini aldığını ve صحطوا denilip, çok harfli olan اصحب مطرا cümlesinin kastedildiğini belirtir.

Diğer taraftan az Zaccâc, şöyle bir açıklamada bulunur: "Şâir, şiirindeki (لك اسقى ان كان مادذا الفضل) ifâdesiyle, لكن اسقى'yi kaseder. Burada terhîm olmaksızın, nûn, lin harflerine benzetilmesinden dolayı hazfedilmiştir. Aynı şekilde لادر sözünden yâ hazfedildiği gibi, لم sözünden de nûn hazfedilmiştir. Bunun tanısıra مرتت ifâdesinde ol-

3 Arûz hakkında geniş bilgi için bk. Miftâh as-sa'âda, I, 198-1200; Nihad M. Çetin, Eski Arap Şiiri, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul, 1973, s. 59-64; Heyet, İslâm Ansiklopedisi, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1970-1986, I, 625 v.d.

4 Kitâb al-'arûz, Süleymaniye Kütüphanesi, Cârullah Efendi Bölümü, nr. 1831/4, vrk. 215a.

duğu gibi, bütün vâv ve yâ'lar, الهاء şeklinde ziyâde olabilirler. Şâirin zarûret halinde هو 'den vâv'ı, هي 'den yâ'yı hazfettiği gibi, bunları hazfetmesi câizdir. Nitekim şâir, مواکا دار لسمعدی اذہ من مواکا اذہ من مواکا, deyip, مواکا اذہ من مواکا, sözünü kasdetmiştir⁵. Aynı zamanda şiirde memdûd kısaltılabileceği gibi, maksûr da uzatılabilir⁶."

Bu arada şiirde zihâf⁷ ve takti⁸ yapılmasının uygun olduğunu zikreden az-Zaccâc, مغاعیل'den yâ'nın, فاعول'den nûn'un hazfedilebileceğini ve takti⁹'in ise, lafzın gerektirdiği şekilde yapılmasını beyân eder. Nihâyet az-Zaccâc, şalm⁹ ve makbûz¹⁰ tabirlerinden de bahseder ve arûzda, örneğin النثر kelimesinin الف نون نون ثن را şeklinde yazılıp, harflerinin medlerinin teşhis edilebileceğini kaydeder¹¹.

Eserin muhtevâsını gösteren başlıklar şöyle sıralanmaktadır: Bâb mâ yacûzu fi'ş-şi'r va mâ lâ yacûzu fi'l-kalâm (varak, 215^b); bâb as-sâkin va'l-mutaharrak (vrk. 216^b); bâb al-asbb va'l avtâd (vrk. 217^a); hâzâ bâb at-takti' (vrk. 217^a); bâb at-tavîl (vrk. 217^a); hâzâ bâb az-zihâf fi't-tavîl (vrk. 217^a); bâb al-basîtt (vrk. 218^a); bâb al-vâfir (vrk. 218^a); va zihâfuhu (vrk. 218^a); bâb al-kâmil (vrk. 218^a); bâb al-hazac (vrk. 218^a); va zihâfuhu (vrk. 218^a); bâb ar-racaz (vrk. 218^a); bâb ar-ramal (vrk. 218^b); va zihâfuhu (vrk. 218^b); bâb as-sari' (vrk. 212^b); va zihâfuhu (vrk. 218^b); bâb al-munsarih (vrk. 218^b); va zihâfuhu (vrk. 218^b); va abyât az-zihâf (vrk. 218^b); bâb al-ħafif (vrk. 218^b); va zihâfuhu (vrk. 219^a); va abyât az - zihâf (vrk. 219^a); bâb al-muzâri' (vrk. 219^a); va zihâfuhu (vrk. 219^a); bâb al-muħtażab (vrk. 219^b); va zihâfuhu (vrk. 219^b); bâb al-muħtaşş (vrk. 219^b); bâb al-muħkârib (vrk. 219^b); va zihâfuhu (vrk. 219^b); bâb al-muşarra' (vrk. 219^b-220^a). Arûza dâir bazı muahhar eserlerde, az-Zaccâc'ın açıklamalarına da yer verildiği görülür¹².

5 Kitâb al-ʿarûz, vrk. 215b.

6 Aynı eser, vrk. 216a.

7 Zihâf, arûzculara göre, uzun okunması lazım egelen bir hecenin vezni icâbî kısa okunmasıdır (bk. Tâhir-ül Mevlevî, Edebiyat Lügatı, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1973, s. 182).

8 Takti', mevzûn bir sözü, veznin cüzlerine göre ayırmaktır (bk. Aynı eser, s. 144).

9 (Şalm, feülün cüzünün "fe" sini hazfetmektir. ülin yerine fa'lün kullanmaya da aşlam denir (bk. Aynı eser, s. 134).

10 Makbûz, mefâilün ve feülün cüzlerinin mefâil ve feül şekillerine girmiş halleridir. (bk. Aynı eser, s. 94).

11 Kitâb al-ʿarûz, vrk. 216jb.

12 Bu arada Abû Muhħanmad ʿAbdallâh b. Muħammed al-ħazraçî al-Andulüşî'nin, (Kaşîdat al-ħazraçîya fi'l-ʿarûz adlı eserinin yazmasında (bk. Yusufaga Kütüphanesi, nr. 8141/3, vrk. 12^a) gördüğümüz bir notu burada kaydetmeyi uygun görüyoruz:

mısrasındaki ile, murad edilmiştir.

Nüsha'nın tavsifi: Süleymaniye Kütüphanesi, Cârullah Efendi bölümü, nr. 1834/4. Koyu kahverengi meşin bir cild içinde, 215^a-220^a varakları arasında 6 varak. Şemseli, salbekli ve mikleblidir. Kitâbın ebâdı 29 × 17 (23 × 13) cm. olup, 34 satırlı ve yazısı nesihtir. Kağıdı ise âbâdîdir. Eser, yer yer su tahribine uğramıştır. Mevzû başlıkları ve mühim terimler kırmızı mürekkebe ile yazılmıştır. Sayfa kenarlarında kelimeler halinde bazı ilâveler görülmür.

Nüşanın istinsah kaydı ve müstensihî kaydedilmemiştir. Ancak, mecmuadaki diğer eserlerin hattına benzer bir hatla yazıldığı muhtemeldir. Buna göre, Kitâb al-'arûz nüshası da, müstensih Muhhammed b. Mas'ûd al-Kardarî tarafından h. 752 (m. 1351)'de istinsâh edilmiş olmalıdır.

Başı (vrk. 215^a):

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ قَالَ ابُو اسحاق البراهيم بن السرى النحوى فى
كتاب العروض اعلم ان ما واقف وزن اسعار العرب فهو شعر وما خالفه
فليس بشعر وان قام ذلك وزنا من الاوزان فى نفوس اقوام

Sonu (vrk. 220^a):

وسبقت لك قيام التصريح فاعرفه الحمد لله رب العالمين تمت عروض الزجاج